

Cəvahir Hacıyeva
ADU

ÇOXMƏNALILIQ VƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *çoxmənalı söz, metafora, semantika, mərkəzi məna.*

Key words: *polysemantic word, metaphor, semantics, central meaning.*

Ключевые слова: *полисемичное слово, метафора, семантика, центральное значение.*

Dilçilik ədəbiyyatlarından bəllidir ki, çoxmənalılığın yaranması bir neçə səbəbdən ola bilər. Onların birincisi metaforadır. Metaforada ad, oxşarlığa görə köçürülür. Məsələn, bic, hisslərini gizlədən adamlar *cunning person - fox* kimi adlandırılır. Qadınlar *a peach, a lemon, a cat, a goose* və s. adlandırılırlar da bilər.

Metafora müəllifin yaradıcı təxəyyülünün məhsulu ola bilər. Məsələn, V.Şekspirin “Kral Riçard II” əsərində İngiltərə belə adlandırılıb: *this precious stone set in the silver sea* və yaxud Tennison yazır: *What stamps the wrinkle deeper on the brow? to view each loved one blotted from life's page.*

Linqvistik metaforada, xüsusilə uzun müddət işlədilmiş və ölü metaforanın adlandırdığı əşyanın ayrı adı olmur. Ölü metaforada müqayisə tamamilə unudulur. Məsələn, *gather source* və *shady* sözlərinin aşağıdakı misallarda məlumat vermək üçün işlədilməsinə fikir versək, dediyimizi asanlıqla sübuta yetirərik:

I gathered that one or two of their sources were shady, and some not so much shady as irregular in a most unexpected way.

Metaforik işlənen *a sun beam* və ya *a beam of light* ifadələrinin heç biri ağaclarla əlaqəli izah olunmur, baxmayaraq, həmin söz qədim ingilis dilində *beam “tree”* // german *Baum-dan* törəmişdir.

Çoxmənalılığın formal göstəricisi onun başqa sözlərlə birləşməsi, yəni söz birləşməsi yaratması və müxtəlif semantik qrupa mənsub olması müxtəlif leksik vahidlərlə əkslik təşkil etməsidir. Məsələn: *to break* feili bütövlüyü pozmaq mənasında aşağıdakı isimlərlə işlənilə bilər (*break a vase, glass, a cup, a saucer, window*). Semantik mənasına görə *to smash, to crush, to crack* feillərinə bənzəyir və semantikasına görə *to fix, to mend, to repair, to put, to gather* lüğət vahidləri ilə əkslik təşkil edir.

Elə həmin feil digər lüğəvi mənalarda - pozmaq, yerinə yetirməmək, əməl etməmək - *to violate* işlədilərək *to observe, to keep, to fulfil, to stick to smth* antonimlərinə malik olur, aşağıdakı isimlərlə birləşərək söz birləşməsi yaradır (*a promise, a vow, an oath, a law, a treaty, a resolution, regulation* və s.). Çoxmənalı feilin göstəricisindən biri də onun həm təsirli, həm də təsirsiz funksiyasında çıxış etmək bacarığıdır. *I walked to the car, I walked him to the car. Why shed tears? Dogs shed in spring. The picture was hung in the living room. The traitor was hanged. Phonetics is a linguistic science. His phonetics are past improving* və s.

Çoxmənalılıq sözə aiddir, cümləyə yox. İstifadə edilmiş söz bir qayda olaraq, tək mənalıdır, sözün hansı lüğəvi mənada işdəlilməsini başa düşməyə əsasən kontekst kömək edir.

We decorated x-tree.

He was decorated for a brave deed.

Don't lean over the edge of the platform.

The slopped at edge of the forest.

It dates him. She dates him.

I've got a spoon but there is no fork.

He stopped working and stuck the fork into the ground.

Məsələn, *We are going down* - “Biz enirik, məhv olarıq” təyyarəçi tərəfindən deyilir, başqa bir məqamda isə “Bizim vəziyyətimiz pisləşir, biz batırıq” kimi tərcümə oluna bilər.

Əgər kontekst və situasiya özünün seçim funksiyasını yerinə yetirmirsə, çoxmənalı söz özünün lüğəvi mənasını nitqdə saxlayır. Məsələn,

Customer: -I would like a book, please.

Bookseller: -Something light?

Customer: -That does not matter. I have my car with me.

Çoxmənalı sözlərin mənası bərabər deyil. Onları bir neçə əlamətə görə təsnif etmək olar. Çoxmənalı sözün lüğəvi mənasına görə sinxron planda təsnif etmək üçün aşağıdakılar əsas rol oynaya bilər: 1) *obyektiv gerçəkliyin ifadə olunması metodu*; 2) *müqayisəli kommunikativ qiyməti*; 3) *istifadə olunma tezliyi*.

Əşyanın obyektiv gerçəklik adlanması metoduna görə iki mənə bir-baş (həqiqi) və məcazi mənalar qeyd olunur. Söz həqiqi (birbaş) mənasına görə semantik cəhətdən yaradıcı deyildir. Məcəzi mənada semantik cəhətdən yaradıcıdır. Həqiqi mənada sözlər təkə əşyanı adlandırmır, həm də öz işarəsində digər əşyalarla olan münasibətini də öz daxili mənasında gizlədir. Lakin məcazi mənada olarkən söz onunla münasibətdə olan sözlər vasitəsilə öz mənasını alır. Bir çox metaforik və metonimik mənada işlədilən sözlər

nitqə, fikrə emosionallıq, ironiya, bəyənmemə, gülüş gətirir. Məsələn, *lamb* - sözünü insana aid işlədərkən onun özünü müdafiə edə bilməməsi, *parrot* - sözü başqasının dediyini olduğu kimi təkrar edən adam haqqında işlədilir. Və bu mənfi halda işlədilir. Eləcə də *leech* – başqasının əməyi və qüvvəsindən istifadə edən adam haqqında işlədilir. *Whickers* - əzizləmə mənasında itə, pişiyə, dovşana münasibətdə işlədilir.

İkinci və üçüncü əlamətlər faktiki olaraq bir-birindən ayrılmazdır, çünki sözün işlənmə tezliyi birbaşa onun mənə xarakterindən asılıdır. Bu əlamətlərə görə çoxmənalı sözlərin lüğəvi mənasını iki yerə ayırmaq olar - əsas və asılı mənə. Əsas mənə bir qayda olaraq, əşyanın nominativ adlanma mənasını verir və konkret məfhum ifadə edir.

Lüğətlərdə əsas mənə həmişə birinci verilir. Əsas mənə digər mənaları başa düşmək üçün əsas istinad nöqtəsidir. Sözün asılı mənası ilə tanışlıq həmin sözün mənasını kontekstdə tam açılmasına, tərcümə edilməsinə imkan vermir. Məsələn, *The plane crashed on landing* cümləsində - “qəzaya uğramaq”. Bu sözün tam mənasını dərk etmək üçün həmin *to crash* feilinin əsas mənasını bilmək lazımdır, yəni düşmək, nəyəsə möhkəm səs ilə dəymək, dağılmaq. Yalnız bundan sonra həmin kontekstdə mənəni tutmaq olar.

The house was on fire, the roof crashed through.

Another quake followed and the building crashed down.

The car crashed into the wall of high speed.

Həmçinin *crack* sözünün mənasını yalnız zarafat etmək, zarafata meydan vermək məhdullaşdırmaq olmaz. Onun əsas mənası daha genişdir.

The ice cracked. The cup cracked. The wall cracked.

He poured boiling water in the glass & the glass cracked.

We heard a branch crack.

Dilin tarixi inkişaf prosesində çoxmənalı sözün mənası bölgü besabına dəyişə bilər. Yəni əsas mənə ikinci plana keçə bilər və asılı mənə ön plana çəkilə bilər. Məsələn, etimoloji baxımdan *traffic* sözünün mənası – “ticarət” (*traffic in drugs, slave traffic*). İndi isə həmin mənə artıq asılı mənədir. Həmin *traffic* sözünün əsas mənası - “küçə hərəkəti, nəqliyyat”dır. Məs.:

In England traffic keeps to the left.

He was waiting for the cross traffic to pass.

Çoxmənalı sözlərin bütün mənaları əsas mənə ətrafında birləşir - mərkəz mənə. Mərkəz mənə - əsas mənəni sözün bütün mənalarını və ona qohum olan sözləri analiz etdikdən sonra təyin etmək olar.

Məsələn, *stub* isminin mərkəz - əsas mənası qalıq, nəyinsə hissəsi, əsas hissə məhv olduqdan sonra qalan hissə. Bu semantik özlül üzərində, bütün digər mənalar onun ətrafında qruplaşır: *the stub of a cigarette* - kötük,

the stub of a tree - kül, *the stub of a ticket* - biletin nəzarət hissəsi kəsildikdən sonra qalan hissə, *the stub of a cheque book* - çek kitabçasının kötüyü, *the stub of an arm, the stub of a pencil, the stub of a tooth* - dişin kökü və s.

Stroke isminin əsas mənası - az vaxt sərf edərək istifadə olunan ayrıca hərəkətdir. Bu mənə ətrafında aşağıdakı mənaları birləşdirir: *the stroke of an oar, not to do a stroke of work, one stroke of the pen, a sun stroke, on the stroke of ten* və s.

Çoxmənalı sözün mənaları və ona qohum olan sözlərin mərkəz mənə - əsas mənası ətrafında qruplaşması müxtəlif əşyaların adlandırılmasının başa düşülməsinə kömək edir. Nə üçün onun belə adlandırılması məsələsinin açılmasına köməklik edir?

Məsələn, *diapozitiv, loqarifma xətkəsi, lineyka, uçqun* ingilis dilində eyni köklü söz ilə ifadə olunur: *diapozitiv - slide; loqarifma xətkəsi - a sliding rule; torpaq uçqunu, sürüşməsi - land slide,*

İngilislərin nə üçün “yelçəkər” və “şaşki” sözlərini eyni sözlə *draught* ilə ifadə etməsini başa düşmək üçün yalnız onu bilmək lazımdır ki, hər iki mənə eyni hərəkətlə *draw* - “çəkmək” bağlıdır. Xarici üçün nə üçün şalvar, pencək, yubka və jaketin eyni sözdə “suit”la ifadə olunmasını başa düşmək çətindir. İngilislər üçün bu mənalar ümumi bir mənə ilə birləşir, aralarında harmoniya olan bir nabor razılıq əmələ gəlir.

Xarici dilin leksikasına yiyələnmək üçün bütün əlaqəli sözləri yadda saxlamaqdansa, çalışıb həmin sözün əlaqə yaradan özəl mənasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Sözün əsas mənası imkan verir ki, onu sərbəst işlədə biləsən. Əgər azərbaycanlı tələbə “*meat*” isminin yalnız ət mənasını bilirsə, o çətin ki, *the meat of an orange, the meat of an egg, the meat of a nut* baxmayaraq ki, bu ifadələrin belə işlədilməsi tamamilə qanunauyğundur və həmin sözün mərkəzi mənasına uyğundur - “içəridə olan hissə, qabıq, dəri altında olan hissə” deməkdir. Həmçinin “*floor*” sözünü yalnız “mərtəbə” mənasında kontekstdə *the first floor, the second floor, on the ground floor ceiling* sözü ilə qarşılaşmadan, işlədən tələbə *ocean floor* ifadəsindən heyrtlənməyə bilməz. Həmin ifadənin qarşılığı dənizin dibi deməkdir. Əgər biliriksə ki, “*coat*” isminin özək mənası - “xarici örtük” deməkdirsə, onda *dog's coat* - “itin tükü”, *a coat of paint* - “rəngin qatı” bu çox qeyri-məntiqi alınar.

Çoxmənalı xarici dil sözlərini mənaları ilə tanış olarkən lazımdır ki, birlilli izahlı lüğətdən istifadə edəsən, çünki orada sözün mənası təsvir olunur - tərcümə olunmur, ona görə ki, sözün mənası o dil, doğma dili olan adamlar üçün necə başa düşülürsə, elə də qəbul edilməlidir. Xarici dil sözlərinin mənasının izahla deyil, tərcümə ilə anlanması əksər hallarda sözün mənə imkanları haqqında səhv anlayış yaradar, həmin sözün mərkəz mənasını təhrif edər və

onun düzgün işlədilməsinə mane olar. Bəzən ingilis və Azərbaycan dillərində çoxmənalı sözlərin bəzi birləşmələrdə mənaları üst-üstə düşür. Məsələn, ingilis dilində olan *stray* sözü müəyyən kontekstdə Azərbaycan dilinə təsadüfi kimi tərcümə olunur. *A stray visitor* - təsadüfi qonaq. Hər halda *stray* və təsadüfi sözləri arasında müxtəlif mərkəzi (özək) mənasına malikdir və o həmin sözlərin semantik imkanlarını təyin edir. *Stray* sifətinin normadan kənara çıxaraq başqa anlamla düzgün olmayan yol ilə gedir, (*a stray bullet* - təsadüfi güllə, *a stray dog* - avara it, *a stray child* – özünü itirən uşaq) halbuki *stray* sözünün mərkəz mənası (özək) - təsadüfi, gözlənilmədən meydana gələn, dəyişən, sistematik olmayan (təsadüfi görüş, təsadüfi (gözlənilmədə) iş, təsadüfi (gözlənilməz) varlıq).

Sözün mənasını analiz edərkən müşahidə edirik ki, sözlər tək-cə sadəcə mənə birliyindən ibarət deyildir. Təkmənalı sözlər adətən elmi terminlərdir, məsələn, hidrogen, molekul və s. Lakin yuxarıdakı misallarda göstəriləyi kimi, çoxmənalı sözlər adından görüldüyü kimi, bir mənə deyil, bir neçə mənəyə malik olurlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1979, 204 s.
2. Layonz C. Linqvistik semantika: giriş (tərcümə). B., 2014, 375 s.
3. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. B., 2006, 370 s.
4. Arnold I.V. The English word. M., 1978, 292 p.
5. Ginsburg R.S. and others. A course in Modern English lexicology. M., 1979, 271 p.
6. Смирницкий А. Лексикология английского языка. М.. 1956. 259 с.

Javahir Hajiyeva

Summary

About Polysemy and Polysemantic words

The article deals with the problem of polysemy and polysemantic words. Firstly, the author provides detailed information on the polysemy and polysemantic words, then, through the context, reveals the semantic meanings of the used words.

In particular, a conditional classification of polysemantic words is introduced on the principles below: the methods of expressing objective reality; the comparative communicative assessment and frequency of use. Changes in certain meanings of polysemic words in the historical process of language development, and other issues are considered in the article as well.

Джавахи́р Га́джиева

Реюме

О полисемии и многозначных словах

В статье рассматривается проблема полисемии и многозначности слов. В первую очередь, автор пытается дать информацию о полисемии, многозначных словах, затем с помощью контекста объясняет семантические значения использованных слов.

В частности, предлагается условная классификация многозначных слов по следующим принципам: методу выражения объективной действительности, сопоставительной коммуникативной оценки, частности использования. Также рассматривается изменение некоторых значений полисемичных слов в историческом процессе развития языка и т.д.

Rəyçi: fil.f.d.,dos.A.Cəfərov

